

Kontinuitás és diszkontinuitás

A nagy változások idején érdemes fellapozni a régi dokumentumokat. Azokat, amelyek egy történelmi korszak hajnalán rögzítették a hivatalos állásfoglalásokat, a kulturális élet normájául szolgáló nézeteket. E nézetek hosszú évtizedeken keresztül vitathatatlanok voltak, holott mindenki jól tudja, hogy sohasem fejezték ki sem a valóságos társadalmi szükségleteket, sem valamiféle közmegegyezést. Ellenkezőleg, a vitáktól és a demokratikus kontrolltól elzárkózó szűk hatalmi elit termékei voltak, legfeljebb a vezető csoporton belül lejátszódó hatalmi harcok eredményétől kapták legitimitásukat, és céljuk legfeljebb a megszerzett vagy visszaszerzett hatalom ideológiai alátámasztása volt. Éppen ezért szükség sem volt arra, hogy kialakításukat viták előzzék meg, és valamilyen szellemi közmegegyezésre épüljenek.

A magyar kultúra élettörténetét az elmúlt négy évtizedben központi határozatok: párthatározatok, a Központi Bizottság mellett működő ügynevezett Elméleti Munkaközösség állásfoglalásai, különböző párt- és állami intézmények direktívái vagy éppen párt- és állami funkcionáriusok szóbeli utasításai szabályozták. Ezt nevezték a kulturális élet pártirányításának, majd az utóbbi években némi cinikus (ön)íroniával „kézivezérlésnek”. Ezek a határozatok, direktívák és utasítások szabták meg a kulturális intézményrendszer működését, a művek befogadásának lehetőségeit, sokszor egészen vulgarizált módon, mint például az irodalompolitika évtizedeken keresztül érvényesített, ügynevezett „három t-s” preferenciális és cenzurális ideológiája, amely a szellemi jelenségeket a „támogatott”, a „tűrt” és a „tiltott” kategóriák erőszakosan leegyszerűsítő rendszerében helyezte el és ítélte meg.

Az a koncepció, amely ha változó módon is, eredendő rigorozitásából kétségtelenül sokat engedve, mégis meghatározó módon érvényesült az utóbbi három évtized — a mostanában „posztstálinista” jelzővel illetett korszak — művészeti ideológiájában és napi irodalompolitikai gyakorlatában, voltaképpen az 1956-os forradalom leverése után alakult ki, s mint ilyen, magán hordozta a restaurációs ideológiák és politikák jellegzetes bélyegét. A november 4-e után berendezkedő kormányhatalom azonban, legalábbis a kezdet kezdetén, kultúrpolitikájában nem kívánta helyreállítani a Rákosi-féle diktatúrára jellemző korábbi állapotokat, igaz, erejét és tevékenységét szinte teljes mértékben lefoglalta az, hogy a szétzilált gazdaság működőképességét valamiképpen helyreállítsa, emellett politikailag is két tűz között helyezkedett el: az egyik oldalon meg kellett mérköznie a forradalomnak azokkal a maradék erőivel, amelyek legitimitását tevőlegesen tagadták, a másikon pedig vissza kellett vernie a rákosista erők novemberben még bizonyos eséllyel fellépő restaurációs törekvéseit.

Ilyen körülmények között a Magyar Írók Szövetsége, sőt még a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága is viszonylag széles mederben tudta folytatni tevékenységét, a két szervezet állandóan ülésezett, s kapcsolatban állt a forradalom rövid utóéletének más intézményeivel, például a munkástanáccsal vagy az egyetemisták szervezetével. Ugyanakkor folytak bizonyos, alkalmi tárgyalások az írószövetség vezetősége és a kormánysszervek között, és ha voltak is

letartóztatások az íróársadalom körében, ezek nem a forradalom idején és még kevésbé az írói ellenzékben vállalt szerepet, hanem — miként azt Eörsi István, Gáli József és Sándor András esete is mutatja — már a november 4-e utáni „földalatti” sajtóban, illetve a különféle forradalmi szervezetek létrehozásában végzett tevékenységet kívánták megtorolni.

Az észrevehető változás 1956 és 1957 fordulóján ment végbe, mindön bizonyára több politikai tényező hatására a Kádár János nevével fémjelzett kormányzat szövetséget kötött a korábbi MDP rákosista csoportjaival, ha nem is ezeknek a csoportoknak a korábbi hitelüket vesztett vezetőivel, de közép- és alsó szintű funkcionáriusaival, így az Államvédelmi Hatóság tisztikarának nagy részével. Ennek a politikai kompromisszumnak a története még tudományos kutatásra és feldolgozásra vár, azt azonban már most jelezhetjük, hogy a Kádár János körül gyülekező csoport és a Rákosi-féle „régí gárda” összefogásának egyik döntő indoka abban rejlett, hogy a berendezkedő kormányzat vészes káderhiányban szenvedett, s ha egyáltalán ki akarta építeni a maga fegyveres szervezeteit, államapparátusát és gazdasági vezető testületét, kénytelen volt a zászlaja alá engedni a régi, rákosista káderállományt. Emellett bizonyára annak is szerepe volt e súlyos következményekkel járó politikai kompromisszum kialakításában, hogy a szovjet pártvezetésen belül — éppen a magyar és a lengyel események következtében — átmenetileg megerősödtek a sztálinizmus ortodox képviselői. Ezenkívül a kínai pártvezetés mind határozottabban követelte a sztálinista ideológiai és politikai normák egyértelmű helyreállítását, és ismét fellángoltak a viták a szovjet és a jugoszláv pártvezetés között, Moszkva revizionista eretnekséggel vádolta meg a belgrádi vezetőket, a jugoszláv pártdelegáció pedig következképp nem írta alá az októberi forradalom negyvenedik évfordulóján rendezett nemzetközi kommunista párt-értekezlet záródokumentumát.

A közvetlenül a forradalom veresége után kialakított párt- és kormányállásfoglalásokban, például az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozatában, amely a később sokat emlegetett négy tényezőben, tudniillik a Rákosi-klikk helytelen politikájában, a Nagy Imre-csoport tevékenységében, az úgynevezett „ellenforradalmi” erők fellépésében és a „nemzetközi imperializmus” beavatkozásában jelölte meg az októberi események kiváltó okait, még nincs nyoma az íróársadalom elítélésének, és arra sincs utalás, hogy a kormányzat felelősségre vonásokat készül elrendelni. Az első dokumentum, amely határozottabb bírálattal beszélt a magyar írók 1956-os tevékenységéről, az MSZMP 1957. június 27—29-i *országos értekezletének határozata* volt. Ebben a következő megállapítások olvashatók: „A pártkonferencia megállapítja, hogy az ellenforradalom, kihasználva az elméleti és gyakorlati munkában fellelhető mulasztásokat és fogyatékoságokat, átfogó támadást indított proletárdiktatúránk és annak motorja, a párt ellen a kultúra területén is. A »tisza demokrácia«, a »teljes szabadság« hazug jelszavainak leple mögül a kulturális élet párt- és állami irányításának elvét és gyakorlatát, a születő új kultúránk szocialista tartalmát támadta. Soviniszta, nacionalista demagógiával zűrzavart teremtett, és nagyfokú színvonnalsüllyedést okozott az oktatás, valamint a tudományos és művészeti élet csaknem valamennyi területén. A burzsoázia itt is a kapitalista restaurációra tört, kíméletlenül üldözve mindazt, ami kultúránkban a haladást képviselte, igyekezett megsemmisíteni proletárdiktatúránk hatalmas kulturális eredményeit.”

Ézt a határozatot egész sor, az irodalmi intézményrendszer működését is megszabó kultúrpolitikai állásfoglalás követte, így 1957. szeptember 12-én az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata *Az irodalommal kapcsolatos egyes intézkedésekről*, 1958. január 21-én *A sajtó helyzetéről, feladatairól*, 1958 júniusában a Központi Bizottság Kulturális Elméleti Munkaközösségének *Állásfoglalása a „népi” írókról*, végül az egész elkövetkezendő korszak kulturális politikáját megalapozó 1958. július 25-i határozat *Az MSZMP művelődési politikájának irányelveiről*, majd fokozatosan megindultak az írók ellen vezetett politikai büntetőperek is.

Az utolsóként említett állásfoglalás már egyértelműen vállalta a kontinuitást a Rákosi-korszak irodalompolitikájával és irodalmi életével, miként a korábbi korszak megítélését elvégző pártdokumentumok is hangsúlyozottan állapították meg azt, hogy az úgynevezett magyarországi „szocializmus” a „fordulat évétől” kezdve folyamatosan fejlődött, ha a fejlődésben nehézségeket okoztak is a Rákosi körül gyülekező csoport hibái és mulasztásai. A művelődéspolitikai irányelveket rögzítő párthatározat a kontinuitásnak ezt az elvét szögezte le, midőn az 1948-as politikai fordulatot követő kulturális folyamatot egyértelműen fejlődésnek minősítette: „Irodalmi, művészeti életünkben jórészt kiszorultak a különböző burzsoá irányzatok (az öncélúság, a formalizmus), ugyanakkor széles körben ismertették meg a haladó hagyományokat. Az alkotó munkában megjelentek a szocialista realizmus első hajtásai. Ezek a szocialista realizmus szovjet, népi demokratikus és nyugati eredményeivel együtt megelevenítették a szocialista világnézethez még el nem jutott művészek realista törekvéseit is.”

Ezt a fejlődést, miként a párthatározat elismerte, ugyanakkor hibás elképzelések és intézkedések terhelték meg, ezek azonban nem érintették komolyabban a „pozitív” irányú folyamatot, legfeljebb az történt, hogy „1949 és 1953 között megsértettük és részben figyelmen kívül hagytuk azt a lenini elvet, hogy »a kulturális feladatot nem lehet olyan gyorsan megoldani, mint a politikai és katonai feladatokat«,” a kulturális politika nem számolt eléggé „a burzsoá ideológia mély gyökereivel, széles körű hatásával”, illetve „túlsiettetük és túlértékeltek a fejlődést. Nem folytattunk állandó, következetes elvi, elméleti harcot a burzsoá ideológiai hatások ellen, a helytelen nézetek legyőzéséért, hanem gyakran melegeledtünk ezek rendeleti úton történő elhallgatásával.” Arról a pártállásfoglalás nem beszélt, hogy a magyar íróársadalom legkiválóbb alkotó egyéniségeinek elhallgattatása, a jelentékeny művek egész sorának betiltása és az irodalomra rákényszerített sematizmus, az irodalompolitika által bevezetett erőszakos kontraszelekció milyen pusztítást eredményezett.

Ehelyett az íróellenzékelt vont a felelősségre, és azokat a törekvéseket ítélte el, amelyek az irodalmi kultúra elemi normáinak helyreállítását kísérelték meg: „Kezdetben a szektás eredetű hibák bírálatának jelszavával a marxista mezben jelentkező revizionista nézetek hirdetői voltak a hangadók. Később e nézetek mögött, részben ezekkel összefonódva, majd egyre nyíltabban előtérbe kerültek a leplezetlenül ellenforradalmi állásfoglalások. 1956-ban a Petőfi-körben, az írószövetségben és más vitafórumokon a revizionisták, majd a burzsoá nézetek leplezetlen képviselői átvették a vezetést, és hadjáratot indítottak kulturális fejlődésünk és szocialista kultúránk ellen. Igen fontos eleme volt ez az ellenforradalom ideológiai előkészítésének. Bebizonyosodott, hogy ahol

a párt eszméi háttérbe szorulnak, ott a szocializmus ügye kerül veszélybe. A revizionisták támadásának fő vonalai a következő irányban bontakoztak ki: Mérhetetlenül felnagyították az elkövetett hibákat, ugyanakkor elhallgatták vagy lekicsinyellték, s végül szinte teljesen elvetették kulturális forradalmunk korszakos eredményeit. Felmelegítették és »marxista« frázisokkal körítették a »művészet, a kultúra szabadsága« ósdi, liberális-burzsoá jelszavát, és e jelszó mögé húzódva, a kultúra pártosságának lenini elvét s a párt- és az állami irányítást támadták. A világnézetek közötti verseny likvidátori értelmezésével, a »demokrácia mindenki számára« jelszavának hirdetésével eljutottak az osztályharc, a proletárdiktatúra tagadásához. A nemzeti sajátosságok, a »nemzeti út« egyoldalú hangsúlyozása lényegében a proletár internacionalizmus elvetését jelentette. Logikus folytatása volt ez a magyar revizionisták anti-marxista nézetének az »egységes magyar nemzeti kultúráról«. A szocialista realizmus elveinek revíziója, később létezésének tagadása, az irodalom és a művészet marxista—leninista értelmezését dobta félre.” A párthatározat ezt követően arra is kitért, hogy az 1955—1956-os irodalmi törekvésekkel szemben az úgynevezett „szocialista” magyar irodalom folytonosságát a november 4-ét követő politikai és ideológiai restauráció állította helyre: azok az irodalmi művek, amelyek úgymond „a szocializmus építésének talajáról ábrázolják népünk hősi küzdelmét az ellenforradalom legyőzéséért, a szocialista jövő megvédéséért”. Ezek a művek — nyilvánvalóan Darvas József, Mesterházi Lajos, Dobozy Imre, Berkesi András, Molnár Géza és mások korabeli regényeiről és színdarabjairól van szó — akkor igen nagy kritikai és társadalmi elismerésben részesültek, irodalmi díjakat kaptak, mára azonban csupán egy szegényteljes korszak szomorú dokumentumai.

Az 1957—1958-ban közrebocsátott kultúrpolitikai állásfoglalások, igaz, a múltó évtizedek során több-kevesebb korrekcióval, tulajdonképpen mindvégig meghatározták az 1956 novemberével megnyíló és 1988 májusával záruló történelmi korszak irodalompolitikáját, jöllehet, a gyakorlati művelődéspolitiká — a könyvkiadás, a folyóirat-szerkesztés vagy az irodalombírálat — során sokat veszítettek ideológiai egyértelműségükből és határozottságükből. A korszak szellemi életében ugyanis — éppen az irodalompolitikával szemben — szüntelenül jelen volt az irodalom önvédelme és rejtett függetlenségi harca is, ez számos vitában, több irodalomtörténész és irodalomkritikus tevékenységében, sőt egész intézmények, például a Magyar Írók Szövetsége és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete vagy néhány folyóirat: a pécsi Jelenkor, a debreceni Alföld, a szegedi Tiszatáj, a régi Kritika, a Vigilia később a Mozgó Világ munkájában érvényesült. Mindazonáltal arra, hogy az 1957—1958-as párthatározatok tézisei milyen erőteljesen tartották magukat, számtalan bizonyítékot: elvi állásfoglalást, irodalomkritikai ítéletet és gyakorlati irodalompolitikai intézkedést lehetne bizonyíték gyanánt felidézni. Ezek a tézisek szabták meg a *magyar irodalom története 1945—1975* című akadémiai kézikönyv első kötetének a korszak irodalmi életéről adott összefoglalását is: *A fordulat évétől 1975-ig* című, közel kilencvenlapos fejezet tulajdonképpen mindvégig az idézett párt dokumentumok szellemiségét képviseli.

Az 1988-ban megindult politikai átalakulások, a posztstálinista korszakkal és az 1956-os eseményekkel történt mind hitelesebb számvetés, végül az a *Történelmi utunk* című dokumentum — amelyet 1989 tavaszán az MSZMP Központi Bizottsága által kiküldött, Pozsgay Imre vezetésével működő munka-

bizottság dolgozott ki — viszont teljes mértékben átalakította az 1945 utáni korszak megítélését, s ennek keretében feladta azt a korábbi koncepciót is, amely a kontinuitás vállalására épült. Meg kell állapítanunk, hogy a szépirodalom már jóval korábban hiteles álláspontot alakított ki a kontinuitás és diszkontinuitás kérdéseiben, midőn rámutatott a Rákosi-korszaknak azokra a szörnyűségeire, amelyeket egyáltalán nem lehet a politikai rendszer alkalmi vagy szubjektivista eltorzulásával magyarázni, ellenkezőleg, magát a rendszert minősítik, magának a politikai és ideológiai struktúrának a jellegét határozzák meg. A szépirodalom a hivatalos állásfoglalásoktól merészen eltérő képet adott az 1956-os forradalom előzményeiről és lefolyásáról is: ez a kép nem a párthatározatoknak és a propagandának felelt meg, hanem az emberek köznap tapasztalatainak, annak a történelmi képnek, amelyet a nemzet őrzött emlékezetében. Olyan szépirodalmi művekre gondolok, mint Rónay György *A párdúc és a gödölye*, Sötér István *Budai Oroszlán*, Konrád György *A cinkos*, Nádas Péter *Emlékiratok könyve* és Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* című művei, vagy éppen, még korábban, Déry Tibor, Örkény István és Mészöly Miklós elbeszélései.

Irodalmunk java tulajdonképpen sohasem fogadta el az 1948 utáni korszaknak azt a megítélését, amelyet az előbb ismertetett pártállásfoglalások megköveteltek, tagadta a hivatalos nézeteket a Rákosi-korszak vagy az 1956-os forradalom minősítésében is. A kontinuitásnak egy új koncepciója van kibontakozóban, ezt a folytonosságot az 1945—1948-as koalíciós korszak, az 1949-ben hallgatásra kényszerített irodalom, az 1953—1956-os „íróellenzék”, az 1956-os forradalom irodalma és a hivatalos nézetekkel, valamint a kulturális politikával küzdő későbbi szépirodalom, illetve irodalmi gondolkodás képviseli. Alighanem itt van az ideje annak, hogy irodalomtörténet-írásunk a kontinuitásnak ezt a vonulatát állítsa helyre a történelmi folyamatok kutatása és leírása során. A rekonstrukciónak ez a művelete fogja bizonyítani, hogy irodalmunk java sohasem kapitulált az erőszakkal vagy manipulatív eszközökkel rákényszerített hamis nézetek előtt, végezte dolgát, ahogy lehetett, s kifejezésre juttatta a nemzet valóságos tapasztalatait és igazi törekvéseit.

KÉRI LÁSZLÓ: KIS ANATÓMIA